

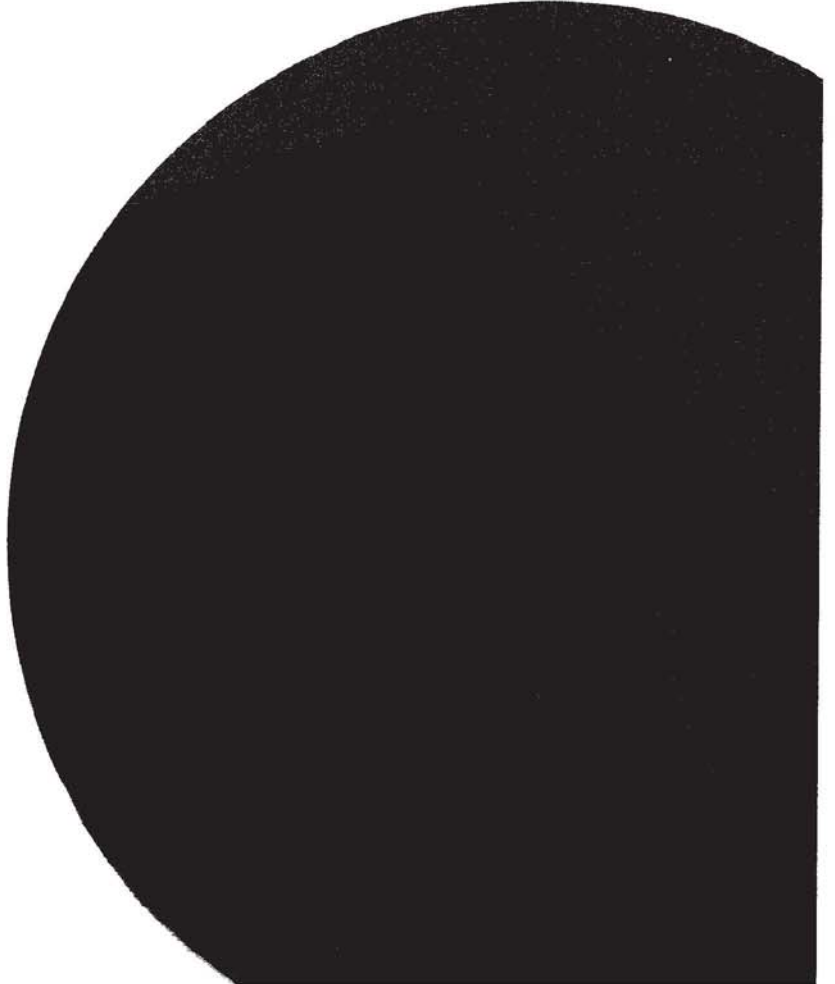
silahsız haçlı savaşı oryantalizm

ÖZCAN HIDİR

Yrd. Doc. Dr., Rotterdam İslam Üniversitesi

Haçlı Seferleri/Haçlı Savaşları, 1094-1270 arasında, Avrupalı Katolik Hıristiyanların, Papa'nın da etkisini kullanarak, Müslümanların elindeki Ortadoğu toprakları (Kutsal Topraklar) üzerinde askerî ve siyasî kontrol kurmak için düzenledikleri askerî akınlardır. XI. yüzyılda Anadolu, Suriye ve özellikle Hıristiyanlar için kutsal sayılan Kudüs, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmişti. Bu durum, Bizans başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerini Türklerle karşı karşıya getirdi ve önemli savaşlara neden oldu. Ortaya çıkan Türk tehdidini ortadan kaldırmak ve Kudüs'ü almak için yapılan bu savaşlara "Haçlı Seferleri" denildi.

1096 yılından 1270 yılları arasında sekiz Haçlı Seferi gerçekleşmiştir. Dinî, siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel olmak üzere pek çok sebebi bulunan Haçlı Savaşlarının dışında Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında pek çok sa-

vaş yapılmış, bu iki din mensubu birçok bölgede karşı karşıya gelmişlerdir. Bu anlamda X. yüzyıl ile XVI. yüzyıl -hatta XVII. yüzyıl- arası dönem, Batı Hıristiyan dünyası ile Müslümanlar arasında coğrafi sınırların büyük değişikliğe uğradığı bir devirdir. Zira bu dönemin başlarında Müslümanlar İspanya'nın üçte ikilik bölümünün yanı sıra Batı Akdeniz'de bulunan adaların hemen tamamını ele geçirmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak Müslümanlar, Batı Akdeniz deniz ticaret yollarının kontrolünü de ele geçirmişler, Doğu Roma'nın (Bizans) Sicilya'daki deniz hâkimiyetini kırarak Kuzey Afrika'dan sonra İspanya'yı

Haçlı Savaşları konusunda son dönemlerde yapılan bazı araştırmalar, Haçlı Savaşları hareketinin 1291 yılında sona ermediğini ve hala devam eden bir süreç olduğunu ifade etmektedirler.

(Endülüs) ele geçirmişlerdir. Ne var ki 1250'lere gelinceye dek Gırnata/Granada hariç İspanya'nın tamamı tekrar Hıristiyanlar tarafından zaptedilmiştir. Müslümanların Avrupa'ya ikinci gelişi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Viyana'yı kuşatması ileldir. Şu halde Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkinin yüzyıllar boyunca karşılıklı savaşlar ve tehditlerle şekillendiğini söylemek mümkündür. Bütün bu Savaşların ve tehdit algılamasının, Hıristiyanlarda, günümüze dek devam eden Müslümanlara yönelik korku ve nefreti arttırdığında kuşku yoktur.

Nitekim Haçlı Savaşları konusunda son dönemlerde yapılan bazı araştırmalar, Haçlı Savaşları hareketinin 1291 yılında sona ermediğini ve hala devam eden bir süreç olduğunu ifade etmektedirler. Mesela Paul Rousset'e ait *Histoire d'une ideologie, La Croisade* adlı 1983 yılında neşredilen Fransızca çalışmada bu ilginin kurulduğu ifade edilir.¹ Aynı şekilde

The Oxford Illustrated History of the Crusades isimli sahasının önemli eserinde² de Haçlı Seferlerinden "XI. yüzyıl'dan günümüze dek devam eden bir hareket" olarak söz edilmektedir. Yine nispeten daha yakın zamanlarda neşredilen Christopher Tyerman'a ait 1998 senesinde yayımlanan *The Invention of the Crusades* adlı eserde de Haçlı Savaşlarının devam eden bir süreci ifade ettiği vurgusu yapılmaktadır. Günümüze dek devam ettiği ifade edilen Haçlı Savaşlarının, özellikle son yüzyıllarda sıcak savaşlar şeklinde olmadığı bilindiğine göre, nasıl devam ettiği sorusu burada önem kazanmaktadır.

Dolayısıyla biz bu çalışmamızda, profesyonel/kurumsal anlamda XVII. yüzyılın sonlarında başlamış bir faaliyet olarak bilinen ve Haçlı Savaşlarının fikrî-bilimsel devamı olduğunu düşündüğümüz "oryantalizm" in Haçlı Savaşları ile ilgisini irdeleyeceğiz. Bu meyanda oryantalistleri³ de "modern Haçlı savaşçıları" veya belki biraz provokatif bir isimlendirmeyele "silahsız Haçlılar" olarak niteleyeceğiz. Bu bir anlamda Haçlı Savaşlarının bir zihniyet ve ruh dünyası olarak oryantalist faaliyetlere yansımaları, yani XVIII. yüzyıl ile XX. yüzyıl sonlarına kadarki dönemdeki sonuçları konusunda ilmî bir mesai olacaktır. Oryantalistik çalışmalarda ve bu çalışmaları ele alan ve nisbeten yeni bir isimlendirme olan "oksidentalistik" çalışmalarda görmediğimiz yeni bir tasnifi de burada ortaya koyacağız. Spekülatif yönler barındıran bu tasnife göre oryantalizmi üç ayrı tarihî merhale olarak ele almak mümkündür. Bu merhaleler:

1. Haçlı Savaşları İle Başlayıp 17. Yüzyıl'a Kadar Süren Dönem
2. 17. Yüzyıl Sonrası Dönem (Oryantalistik Çalışmaların Kurumsallaşması Dönemi)
3. 1950 Sonrası Dönem.

Aşağıda bütün bu merhaleleri ele alacak ar-
dından da ulaştığımız neticelere yönelik de-
ğerlendirmelerde bulunacağız.

1. Haçlı Savaşları İle Başlayıp 17. Yüzyıl'a Kadar Süren Dönem:

Oryantalizmin başlangıcını oldukça eskilere
götürmek mümkündür. Bu meyanda oryanta-
lizm, 1312 "Viyana Konsili" kararıyla başlayan
bir süreç olarak kabul edilebilir veya daha da
geriye gidilirse "Haçlı Savaşları" yıllarına hatta
biraz daha öncesine İslâm'ın başlangıç yılları-
na gidebilir. Bu anlamda oryantalizmin, 700
yıllık -veya 1300 yıllık- bir tarihe sahip oldu-
ğunu söylemek gerekir. İslâm'ın zuhuru yılların-
dan itibaren İslâm'a, Kur'an'a, Hz. Peygam-
ber'e ve Müslümanların aleyhine dile getiril-
miş söylemleri ve çalışmaları aslında Haçlı Sa-
vaşlarının tarihî-fikrî arkapları veya birer "Si-
lahsız Haçlı Savaşları" olarak görmek müm-
kündür. Zira bu söylem ve çalışmalar, Hıristi-
yanlar tarafından ortaya konulmuştur. Bunun
ilk ve en dikkat çekici olanı, kilise babalarının
sonucusu kabul edilen John Demescen/Yu-
hanna ed-Dimeşkî'ye (675-750) ait Yunanca *De
Haeresibus* adlı risaledir. Ortaçağ Hıristiyan
yazarlarının ve günümüz Batılı çoğu yazarın
İslâm ve Hz. Peygamber hakkındaki iddiaların-
da esas aldıkları temel kaynaklardan biri olan
bu risale, aynı zamanda İslâm karşıtı polemik
literatürünün ilk örneklerindedir. Yahyâ ed-
Dimeşkî bu risalede, "İsmailî Sapıklık" başlığı
altında İslâm'a reddiye olarak yazdığı on sayfa-
yı aşmayan bölümde, İslâm'ı özünde heretik ve
sapık bir dinî hareket olarak takdim etmiştir.⁴

Bu algılama, *Islam and the West* adlı önemli
eserin sahibi Norman Daniel'in ifadesiyle⁵
daha sonra Batı'da "nesilden nesile aktarıl-
mış ortak bir algılama" olmuştur. Böylece
Batı'da Ortaçağ boyunca, İslâm'ın heretik/sa-
pık-sapkın bir hareket olduğu üzerine kurgu-
lanmış oldukça polemik içeren bir algılama

biçimi oluşmuştur. Hatta yakın zamana kadar
İslâm, sahil bir tevhid dîni olmasına rağmen,
Avrupalı muhayyilede putperestlik olarak al-
gılanmaktaydı. Ortaçağ boyunca İslâm dünya-
sını dolaşmış Avrupalı seyyahların yazdıkları
bütününü hayal mahsulü tezvîrâtlardan iba-
retti. Müslümanlar bu tasvirlerde bütününü
şehvetperest, kâfir, barbar ve sahtekâr olarak
tanımlanıyordu. Müslümanların güçlü siyasal
egemenlikleri dahi cinsel güçleriyle ve bar-
barlıklarıyla ilintileniyordu. Bu imaja göre
Müslüman Doğu'yu inşa eden yegane unsur-
lar, şehvet, şiddet, zulüm ve barbarlıktı.

Sınırlı olan sahil bilgi kaynaklarına ulaşma
imkanına sahip olanlar da dahil olmak üzere,
Ortaçağ boyunca İslâm, Hz. Peygamber ve

**Oryantalistlerin veya genel olarak günümüz
Batılı yazar ve akademisyenlerin bakış açılarının
doğru bir şekilde kavranması için İslâm, Kur'an
ve Hz. Peygamber hakkındaki, Haçlı Savaşları ile
şekillenen Ortaçağ Batı bilgi mirasının
incelenmesi ve kavranması elzemdir.**

Müslümanlar ile ilgili görüş beyan etmiş Av-
rupalı yazarlar, -ki çoğunluğu Hıristiyan-
genelde subjektif bilgi ve belgeleri objektif
olanlara tercih etmişler ve daha ziyade bu
subjektif bilgi ve belgeleri görüşlerine yansıt-
mış ve yazılarında kullanmışlardır. Şu halde
oryantalistlerin veya genel olarak günümüz
Batılı yazar ve akademisyenlerin bakış açıla-
rının doğru bir şekilde kavranması için İslâm,
Kur'an ve Hz. Peygamber hakkındaki, Haçlı
Savaşları ile şekillenen Ortaçağ Batı bilgi mi-
rasının incelenmesi ve kavranması elzemdir.
Günümüz şarkiyatçıların bilgi arka planını
teşkil eden ve süreklilik arzeden bu tarihî sü-
reç iyice tedkik edilip kavranmadığı müddet-
çe, günümüzde İslâm'a yönelik Batı zihniyeti-
ni anlamak pek mümkün olmayacaktır. Zira
tarihçi E. H. Carr'ın ifadesiyle⁶, geçmişi anla-
mak, bugünü anlamının anahtarıdır.

Diğer taraftan Avrupa'nın İslâm tasavvuru, esasen bir tehdit algısına dayanmış ve dinî-teolojik, siyasî ve kültürel olmak üzere üç alanda ortaya çıkmıştır. Bu tehdit algısı, Avrupa'nın Orta Çağ'lardaki İslâm ve Müslüman imajını büyük ölçüde belirlemiş ve günümüze kadar bu imaj şu veya bu şekilde devam etmiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere, bu dönemde ortaya çıkan İslâm imajı, hiç de iç açıcı değildir. Ortalama bir Avrupalının gözünde İslâm özünde şiddete dayalı, kılıç yoluyla yayılmış, irrasyonel, takipçilerinin dünyevî ve şehvî arzularını kamçılaman ve ötekini asimile ve son tahlilde yok etmeyi hedefleyen bir dindir. İslâm, sahih bir tevhiid dinî olmasına rağmen, Avrupalı muhayyilede Müslümanlar, barbar ve putperest olarak algılanmıştır.

Avrupa'nın İslâm ve onun Peygamber'i konusundaki aslında 'bilinçli cehâleti', Avrupa'nın daha derinlerdeki "ben" tasavvurunun ve "öteki" algısının kaçınılmaz bir neticesidir.

Kur'an'ın Latince'ye ilk defa 1243 yılında tercüme edilmiş olması dahi bu durumu değıştirmemiş ve İslâm, "bilinmeyen öteki" olarak kalmaya devam etmiştir. Endülüs'te yaklaşık beş asır süren bir arada yaşama tecrübesi dahi, bu durumun iyileştirilmesi yönünde kayda değer bir katkıda bulunmamıştır. Çünkü bu tecrübe, "öteki"ne ait olduğu için, bu yönde esaslı bir ilerleme de esasen beklenmemelidir. Şu halde Avrupa'nın İslâm ve onun Peygamber'i konusundaki aslında 'bilinçli cehâleti', Avrupa'nın daha derinlerdeki "ben" tasavvurunun ve "öteki" algısının kaçınılmaz bir neticesidir. Batı'da İslâm ve Hz. Peygamber ile alakalı çalışmalarda genellikle sözünü ettiğimiz bu "bilinmeyen öteki" ve "onlar ve biz" bakışı öne çıkmakta ve genelde İslâm ve İslâm medeniyeti "öteki" olarak tanımlan-

maktadır. Aslında İslâm'ın bir medeniyet olduğu bile çoğu zaman kabul edilmek istenmemekte ve "kültür" olarak tanımlanmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girişı ile alakalı müzakere sürecinin başlamasına dair karar arefesinde de net olarak ortaya çıkmıştır. Bunun Batı medeniyet algılamasında oturduğu yer, "öteki"nin meydan okumasıdır ve Batı açısından bu durum kabul edilemez.

Hız. Peygamber'in son peygamber olarak tarihteki yerini alması ise bu bağlamda Orta Çağ boyunca kiliseye ve kilisenin şekillendirdiği doktrinlere karşı "heretik" bir başkaldırı olmasının ötesinde, Batı medeniyet algılamasına *teolojik bir meydan okuma* olarak da görülmüştür. Bu meyanda, yukarıda da kısmen değindiğimiz üzere, Orta Çağ Batılı yazarların Hz. Peygamber'in "tarihî ve siyasî bir şahsiyet", "ruhanî bir lider", "zeki bir gözlemci", olarak algılanmasına herhangi bir itirazlarının olmadığı, ancak onun yeni bir din/teoloji getiren bir peygamber olarak ortaya çıkmasını hazmedemedikleri açık bir şekilde kendi eserlerinde vurgulanmaktadır.

Ortaya çıkış yıllarından itibaren İslâm'ın bu meydan okumasına genelde pratik ve teolojik olmak üzere iki yoldan karşı koyulmaya çalışılmıştır. Pratik olarak karşı koyma, tarihte "Haçlı Savaşları" olarak karşımıza çıkmıştır. İslâm ve Hz. Peygamber hakkında yanlış bilgilerin Batı'da daha fazla yayılması ve etkili olmasında rol oynayan sebeplerden biri de, Haçlı Seferleri'dir. Bunun tam tersi yönde görüşlerin varlığı da inkar edilemez. Ancak Haçlı Savaşlarının başlatıcıları gözünde Müslümanlar, Hıristiyanlara ait kutsal toprakları işgal eden putperestler olarak tanımlanmış ve büyük bir dinî motifle bu putperestlere karşı Hıristiyanların savaşmaları istenmiştir. Kiliseler de Haçlı Savaşlarını "dinî-kutsal savaşlar" olarak isimlendirmiş ve bu savaşlara ka-

tilanların günahlarından kurtulacakları ve ölenlerin de şehit olacakları propagandasını yapmış ve böylece dinî motifterle halkı Haçlı Seferlerine katılmaya çağırmıştır. "İspanya Şehitler Hareketi" diye adlandırılan ve İslâm'a ve Hz. Peygamber'e hakareti temel misyon edinmiş olan fanatik grup böyle bir ortamda ortaya çıkmıştır.⁷ Nitekim bu hareket ile bağlantısı olan XII. yüzyılın en önemli Katolik din adamlarından olan ve Cluny derlemelerine öncülük eden⁸ Cluny Başrahibi Fransız asıllı Peter the Venerable (ö. 1156), Hz. Peygamber hakkında şu sözleri söyleyebilmiştir:

"Muhammed, Arapları putperestlikten vazgeçirebilmiş; ancak onları tek tanrı inancına değil de kendi sapıklıklarına inandırmıştır."

Bu itibarla Haçlı Savaşlarının ve bu Savaşların doğurduğu negatif atmosferin uzun yıllar Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri şekillendirdiğini söylemek mümkündür.¹⁰ Bu savaşlar, her iki tarafın zihninde de zaman zaman güncellenerek etkisini sürdürmektedir.

Diğer taraftan Müslümanların daha önce fetih etmek isteyip de başaramadıkları İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından 1453'te fethi, Müslüman topraklarını daha sonraki yüzyıllarda Hıristiyanların saldırısına karşı korumakla kalmayıp İslâm-Batı ilişkilerinde güç dengelerini de değiştirmiştir. Osmanlı'nın İstanbul'u fethedişi ve akabinde Doğu Avrupa'daki fetihleri, Batı Hıristiyan dünyasında güçlü bir korku ikliminin oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Böylece var olan tehdit; dinî, siyasî ve askerî olarak değerlendirilmiş ve buna karşı tepki daha önce olduğu gibi, İslâm aleyhine iftiralar şeklinde tekrar kendisini göstermiştir. Bu furya içerisinde Batı'lı yazarların düşman gördüğü İslâm'ı ve Hz. Peygamber'i uygun olmayan tasvirlerle algılama ve takdim etme süreci hız

kazanmış; İslâm, Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında uygunsuz, çirkin tasvir ve tanımlamalar ve İslâm'a dair gerçeklerle asla örtüşmeyen hükümler ortaya konmuştur.

Haçlı Savaşlarının ve bu savaşların doğurduğu negatif atmosferin uzun yıllar Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri şekillendirdiğini söylemek mümkündür.

Oryantalizme dair en kapsamlı analizin sahibi Edward Said'in belirttiği üzere, Allah'tan başka ilah olmadığını söyleyen adamın kendisi (Hz. Peygamber), bizzat ilah yapılmıştır. Tüm bunlar, "Muhammed'in ahlâkî ve dinî açılarından kabul edilemezliğinin semptomatik faraziyeleridir."¹¹ Yine Said'in ifadesiyle İslâm hakkında uydurulan "Muhammedanism" isimlendirmesi de "sahte peygamber" imajının bir uzantısıdır ve "Şarkın şarkılaştırılması"nın tipik bir örneğidir.¹² Ayrıca Hz. Peygamber, hâşâ, sahte bir vahyin yayıcısı olarak görüldüğü için, her türlü "menhiyat"ın ona nisbet edilmesinde bir beis görülmemiştir.¹³

Haçlı Savaşlarına karşı çıktığı bilinen, Papa'ya bu yönde ağır tenkitler yönelten ve Katoliklik'ten sonra Hıristiyanlığın en yaygın mezhebi Protestanlığın kurucusu olan Martin Luther'in [1483-1546] söylemlerinde de aynı tasvirlerle rastlanır. Luther'in yaşadığı dönem, İslâm ile Hıristiyanlığın yoğun olarak karşılaştığı bir zaman dilimine denk düşmektedir. Bu dönemde İslâm'ı devlet olarak temsil eden Osmanlı, siyasal gücünü bütün Avrupa üzerinde hissettirmekteydi. 1512-17 senelerinde toplanan "Ekümenik konsil"in Türkler'i "Hıristiyan milletlerin önemli bir düşmanı" olarak tanımlaması,¹⁴ Avrupa'daki "Türk/Müslüman" imaj ve korkusunun boyutlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Luther'in reform hareketini başlattığı dönemlerde -ki 31 Ekim 1517'de Luther'in Wit-

tenberg Kilisesi kapısına 95 maddelik bildirisini asmasıyla başlamıştır- henüz Osmanlılar, Avrupa ortalarına kadar ilerlemiş ve Hıristiyan dünyada derin izler bırakacak olan Viyana Kuşatması'nı gerçekleştirmiş değillerdi. Bununla birlikte yaklaşan bir Türk korkusu/tehlikesi Batı'da alabildiğine hissedilmekteydi. Tabiatıyla bu ortamda yetişen ve Haçlı Savaşlarının stratejisini onaylamadığını her defasında teolojik argümanlarla ifade eden¹⁵ Luther de bu ortamdan etkilenmiştir. Nitekim

Türklere karşı savaşmak istiyorsak şimdi onların en az olduğu yer olan buradan başlayalım... diyerek, Viyana kuşatması sürecinde iyice şekillenecek Türkler'e/İslâm'a yönelik tutumunun ipuçlarını vermiştir.

95 maddelik bildirisinin 5. maddesinde "Türklerle savaştan başka yol olmadığını" söylemekte,¹⁶ 1520 yılında kaleme aldığı "Alman milletinin Hıristiyan soylularına Hıristiyanlığın durumunun düzeltilmesi hususunda" başlıklı yazısında da "Türklere karşı savaşmak istiyorsak şimdi onların en az olduğu yer olan buradan başlayalım..." diyerek, Viyana kuşatması sürecinde iyice şekillenecek Türkler'e/İslâm'a yönelik tutumunun ipuçlarını vermiştir. Türkler'in o dönemin Müslüman milletlerinin öncüsü/lideri olması, Luther'in İslâm ve Müslümanlara yönelik söylemini Türkler üzerinden yapmasına yol açmıştır.¹⁷

Esasen İslâm ile ilgili, Haçlı Savaşları atmosferi ile örtüşen bu algılama biçimi, Rönesans dönemi boyunca da devam etmiştir. Rönesans düşünürleri, İslâm'dan bir din olarak nefret etmelerine rağmen, İslâm kültürüne duydukları hayranlığı gizlememişlerdir. Fakat Orta Çağ ile Rönesans dönemi arasındaki önemli fark, Rönesans düşünürlerinin özelde Hıristiyanlık'tan, genelde de dinden giderek uzaklaşmaları ve pozitivizmin de etkisiyle se-

küler bir kâinat tasavvuru inşa etme çabası içine girmeleridir. Bu dönemlerde paradoksal olarak İslâm, Hıristiyanlığın evrensellik iddiasına karşı yer yer bir alternatif olarak da takdim edilmiştir. Hıristiyanlık dışında başka dinî sistemlerin mümkün ve hatta başarılı olduğu fikri, İslâm üzerinden ifade edilmiştir. Fakat neticede İslam fobis (Islamofobi-Anti-Islamism), Orta Çağ boyunca gücünden fazla bir şey yitirmemiştir.

İslam'a ve Hz. Peygamber'e yönelik bu bakışın en çarpıcı örneklerinden biri, meşhur Fransız yazar ve düşünür Voltaire'in (1694-1778) ünlü *Le Fanaticisme or Mahomet le Prophete* adlı oyununda (piyes)¹⁸ çizdiği olumsuz İslâm ve İslam Peygamberi imajıdır. Zaman zaman bazı eserlerinde İslâm ve Hz. Peygamber'i övücü sözler de söylediği¹⁹ anlaşılan ve Batı'da -hatta bütün dünyada- hala etkili olan bir yazar olarak Voltaire'nin İslâm ve Hz. Peygamber ile alakalı bu tasvirlerinin, Batı insanının İslâm'ı ve Müslümanları algılamasındaki etkisi inkâr edilemez.

Yine bu imajın yüzyıllar boyu kitlesel ölçekte devamında en önemli paylardan biri de dünya edebiyatının en seçkin isimleri arasında kabul edilen İtalyan şair Dante Alighieri'nin en önemli eseri olan *İlâhî Komedya*'yadır. İtalyan edebiyatının doğuşu açısından taşıdığı önemin yanısıra Hıristiyan teolojisi ve kozmolojisi için de büyük bir öneme sahip olan *İlahî Komedya*'da Dante Alighieri, Hz. Peygamber'i ve Hz. Ali'yi Cehennem, bölücü ve bozguncuların alıkonulduğu sekizinci katına yerleştirmektedir.²⁰ Buna karşılık o, İbn Sina ve İbn Rüşd'ü a'raftakiler (Cennet ve Cehennem arasındaki yer) içine yerleştirmiştir.

Doğu'lu bazı kaynakları okuduğu ilgili bazı çalışmalardan²¹ anlaşılan Dante, bir teoloji olarak İslâm'dan nefret ederken İslâm felsefesine olan hayranlığını ilginç bir yolla dile

getirmiştir. Hıristiyan mistik hareketlerinden olan Gizemli Aşk Sıddıkları ekolüne bağlı bir şair ve yazar olduğu bildirilen²² Dante'nin esasen bu yönü fazla bilinmemektedir.

Martin Luther, Voltaire, Dante ve bu minvalde sayılabilecek pek çok Batı'lı Ortaçağ ve Aydınlanma yazarının ortak paydası, yukarıda Norman Daniel'den naklen ifade ettiğimiz gibi, Ortaçağlardan itibaren "nesilden nesile tevârüs edilmiş" ve mitolojik hikâyeye ve anekdotlara dayalı bir İslâm tasavvuruna sahip olmalarıdır. Kendi dönemlerinde her üç müellif de İslâm'ı ve tarihini doğrudan ve doğru bir şekilde öğrenecekleri kaynaklara ulaşma imkânına sahipse de onlar subjektif bilgi ve kaynakları genelde nisbeten objektif olanlara tercih etmişlerdir. 13. yüzyılın ortalarına doğru Batı'da ortaya çıkan İslam ve Hz. Peygamber ile alakalı hayal ürünü ve iftiralarla dolu eserlerin söz konusu süreçte onlar üzerindeki olumsuz etkisi zikredilmelidir.

2. XVII. Yüzyıl Sonrası Dönem (Profesyonel Anlamda Oryantalistik Çalışmaların Başlaması ve Kurumsallaşması Dönemi)

Bir önceki konuyu anlatırken de ifade ettiğimiz üzere, Haçlı Seferlerinin yapıldığı yıllardan itibaren 17. ve 18. yüzyıllara kadar Batı'lı insanın, İslâm hakkında doğru bilgiden yoksun olduğunu ve asırlar boyu oluşturulmuş genelde negatif bir İslâm, Hz. Peygamber ve Müslüman imajına sahip olduğu aşikârdır. Bu esasen, bütün kitle iletişim imkânlarına rağmen günümüzde de süren köklü bir bilgisizliktir. Kurumsal ve profesyonel anlamda oryantalistik çalışmaların başlangıç yılları olan 1800'lü yılların başlarına gelindiğinde İslâm, Kur'an, Hz. Peygamber ve Müslümanlar hakkında bilimsel araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. 1800'lü yıllar ile 1950'li yıllara gelene kadar Batı'da, genelde "Doğu" hakkında kaleme alınan 60.000'den fazla çalışma bu-

lunduğu ifade edilmektedir.²³ Bu çalışmalar daha sonra Edward Wadie Said (ö. 2003) tarafından "oryantalizm" adı verilen bir düşünce sistemini de doğurmuştur.

Çok azı hariç, oryantalist araştırmalarda yukarıda sözünü ettiğimiz tasvir ve tanımlamalarla süslü "gizli bir Haçlı zihniyeti" bilimsellik/ilmîlik kisvesi altında yer almış ve İslâm ve Müslümanlar tanımlanarak genelde "öteki" olarak vafedilmiştir. Bu çalışmalarda İslâm, pozitivist ve antropolojik bir yoruma tabi tutularak, Batılı değerler ile bilim ve gelişmeye aykırı ilan edilmiştir. Oryantalistik araştırmalar, bir taraftan Batı'luların İslâm hakkındaki bilgilerini sürekli genişletmekle birlikte diğer taraftan alttan alta Batı'lı insanın zihnini İslâm'a, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı bilemiştir. Dolayısıyla aslında oryantizm, Batı ile Doğu arasında ontolojik bir ayı-

Oryantalistik araştırmalar, bir taraftan Batı'luların İslâm hakkındaki bilgilerini sürekli genişletmekle birlikte diğer taraftan alttan alta Batı'lı insanın zihnini İslâm'a, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı bilemiştir.

rım üzerine bina edilmiş bir bilim ve düşünce geleneği inşa etmiştir. Diğer taraftan siyasi olarak da 18. ve 19. yüzyıllar boyunca süren uluslararası sömürgeciliğin hizmetinde, bu sömürge düzenine ideolojik bir meşruiyet temeli de hazırlanmıştır.

Şu halde bu dönemde Batı'lı muhayyilede Doğu, popüler görüşlerde bir taraftan antropolojik bir ilgi merkezi, muhteşem ve olağanüstü olarak hayal edilirken, diğer taraftan şehvet düşkünü, acımasız, yontulmamış, yobaz, saldırgan, basit ve şiddetli bir barbarlıkla özdeşleştirilmiştir. Yine İslâm özellikle egzotik örtünme biçimiyle ve kadın-erkek arası ilişkilere katı yasaklar getiren bir dindir. İslâm kadını baştan ayağa örtüler içinde tasvir edil-

miştir. Böylece oryantalistlerce, Batılı sade vatandaşın zihninde asırlar boyunca şehvete katı sınırlar getiren İslâm ile, Avrupalı seyyahların ürettiği şehvetperest İslâm çelişkisi sorgulanma ihtiyacı dahi hissedilmeden yana oturmuştur. Bu durum aslında Batılı insanın İslâm hakkında gerçek bilgidен yoksun olduğunu ve asırlar boyu oluşturulmuş bir İslâm, Hz. Peygamber ve Müslüman imajına sahip olduğunu gösterir. Bu yukarıda da vurgulandığı gibi, temelli bir bilgisizliktir. Ne var ki bu bilgisizlik temeline yaslanan oryantalizm, çok genel manada İslâm hakkında iki önemli sonuca yol açmıştır:

Rönesans ve Aydınlanma ile kiliseye karşı oluşan rasyonalist tavır, aynen İslâm'a da tatbik edilerek İslâm dünyasını gezen seyyahların tezvîrâtlarına uygun bir İslâm imajı üretmiştir.

Birincisi, İslâm'a getirdiği filolojik yaklaşımla vahyi düzlemde arındırılmış rasyonalist bir bakışın temellerini oluşturmuştur.

İkinci olarak da İslâm'ı özellikle bilim karşıtı ve şiddeti meşrû gören bir din eksenine oturtmuştur.

Böylece Rönesans ve Aydınlanma ile kiliseye karşı oluşan rasyonalist tavır, aynen İslâm'a da tatbik edilerek İslâm dünyasını gezen seyyahların tezvîrâtlarına uygun bir İslâm imajı üretmiştir. Filolojik araştırmaların ana eksenini Kur'ânî vahyin içeriğini boşaltmayı hedeflemekteydi. Bu araştırmalarda İslâm'ın getirdiği tüm insanî ve medenî değerler, İslâmî vahye değil; daha önce geçmiş ve o bölgelerde hüküm sürmüş kadim Âri ve Sami medeniyet unsurlarının bir devamı ve tekrarı olarak okunmaktaydı. Birçok kişisel ve toplumsal değer, Câhiliye Arabı'nın (Sami ve Âri ırkları) mürüvet, şecaat ve keremi ile izah edilerek

İslâmî vahyin ve mucizenin içi boşaltılmak istenmiştir. Filolojik araştırmalar bir taraftan kadîm cahilî gelenek ve mirasa yaslanırken, diğer taraftan Kur'an'ın getirdiği ana terminolojinin cihad, savaş, yayılma, yağma ve kaba kuvvet etrafında şekillendiğini iddia etmiştir.

Bütün bu izahlardan anlaşılmalıdır ki ilk ortaya çıktığı yıllardan 1950'li dönemlere kadar pek çok çalışma üretmiş olan ve farklı branşlaşma ve ekolleşmeleri bünyesinde barındıran oryantalizm ve oryantalistik çalışmalar, istisnaları olmakla birlikte, Haçlı Savaşlarının silahsız boyutu olarak, İslâm ve Müslümanlar hakkında "savaş", "cihad", "şiddet" ve "yayılma" üzerine hassasiyetle yerleştirilmiş ideolojik bir bakış geliştirmiştir. Bu bakış günümüz Batı dünyasında İslâm'a yönelik imajın paradigmasını oluşturmaktadır. Ne var ki 1950'li yıllardan itibaren oryantalistik çalışmalarda bir paradigma değişikliğinden de söz edilebilir.

3. 1950 Sonrası Dönem:

1950'den günümüze dek olan dönem, kanatimizce oryantalistik çalışmalarda nisbeten farklı bir bakış açısının hakim olduğu devredir. Ne var ki bu dönemde de yukarıda ana eksenini çizilen ve "silahsız Haçlı Savaşları" diye isimlendirdiğimiz oryantalizmden beslenen Batılı paradigmanın özünde bir değişim olmamıştır. Ancak önceki dönemlerdekinin aksine bilimsel kılıfı güçlendirilmiş, profesyonelleşmiş, iyi kurumsallaşmış ve branşlaşmıştır. Dolayısıyla yüzeysel bilgilerle farkedilmeyecek bir nitelik kazanmıştır.

Oryantalist bakışın derin izlerini, İslâm ve Müslümanlarla ilgili her algılama ve değerlendirmede görmek mümkündür. Bugün Batılı medyatik unsurlar, İslâm, Hz. Peygamber ve Müslümanlar ile ilgili hem sembolik (imgeler) düzlemde, hem de İslâmî kültürel kavramlar düzleminde karışıklık yaymaya devam

etmektedir. Savaş, cihat, şiddet ve fanatizm etrafında daha önce Ortaçağ boyunca alabil-diğine işlenen ve 18. yüzyıl sonrası klasik or-yantalistlerce de sürdürülen tasvir ve imge-ler, Haçlı Savaşlarının modern versiyonu ola-rak güncelleştirilip Batı'lı zihinlere, İslâm'a, Hz. Peygamber'e ve bütün Müslümanlara yönlendirilmektedir. Danimarka'da meydana gelen "Karikatür krizi" ve son olarak Papa XVI. Benedict'in İslâm ve Hz. Peygamber ile ilgili sözleri, esasen söylediğimizi doğrula-maktadır. Özellikle Papa'nın Bizans İmpara-toru Manuel II Paleologus'un bir Müslümanla giriştiği diyalogu, konuşmasına taşıyarak İslâm'ın şiddet dîni, Hz. Peygamber'in de şidde-ti kendine yol olarak seçen biri olduğunu ileri sürmesi, İslâm'ın zuhuru yıllarından itibaren Ortaçağ boyunca oluşmuş negatif imajın "Si-lahsız Haçlı Savaşları" olarak etkisinin alabil-diğine devam ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bugün yaygın olarak "anti-Islamism", "İsla-mofobi" gibi kavramlarla da ifadesini bulan bu süreçte tarihin izleri aşikârdır. Alman kilise tarihçisi Heiko Oberman'ın haklı olarak vur-guladığı²⁴ üzere, "İslâm karşıtlığı (anti-Islamism)", "İslamofobi" veya "Türk karşıtlığı (an-ti-Turks)" gibi kavramlarla açıklanan günümü-z Batı dünyasındaki Haçlı zihniyeti esasen büyük oranda Ortaçağ boyunca oluş(tur-ul)muş imajdan alabildiğine etkilenmektedir. Bu durum, konjonktürel birtakım hâdiselerle birlikte, son yıllarda Batı'da sistematik bir "İslâm karşıtlığı"na (anti-Islamism)" dönüşmüş-tür. "Batı sömürgeciliği" veya "Batı'nın ötekiler-e (Müslümanlara) egemen olma savaşı" di-ye de nitelenmesi mümkün olan bu durum, aslında Ortaçağ'da meydana gelen Haçlı Sa-vaşlarından daha da tehlikeli bir hal olsa ge-rektir. Zira Haçlı Savaşları döneminde Müslü-manlar, günümüzdeki durumla kıyaslanma-yacak ölçüde ilmî ve askerî güce sahiptiler.

Çalışmamızın başında atıf yapılan *The Oxford Illustrated History of the Crusades* isimli sa-hasının önemli eserinde²⁵ de ifade edildiği üzere, Haçlı Seferlerinden "XI. yüzyıl'dan gü-nümüze dek devam eden bir hareket" olarak söz edilmektedir. Aynı şekilde Christopher Tyerman'ın *The Invention of the Crusades* ve Elizabeth Siberry'e ait *The New Crusaders=Yeni Haçlılar* adlı eserler,²⁶ Haçlı Savaş-larının devam eden bir süreci ifade ettiği vur-gu ve kurgusu üzerine yazılmıştır. Batı'da ge-rek ima ile gerekse açıktan bu yönde görüş-lere yer veren eserler, hiç de azımsanmaya-cak orandadır.

Geçmiştekinin aksine, günümüzde oldukça sofistike boyut ve ılımlı bir üslup kazanan or-yantalizm ve oryantalistik çalışmalara (Silah-sız Haçlı Savaşlarına) Müslümanların nasıl tepki verecekleri, burada üzerinde durulması gereken kritik sorudur. Tarihin farklı dönem-lerinde ve kısmen de olsa son yıllarda nitelik-li bazı örneklerini gördüğümüz oksidentalistik (garbiyyat) çalışmalara yönelmek, burada

İslâm karşıtlığı (anti-Islamism), İslamofobi veya Türk karşıtlığı (anti-Turks) gibi kavramlarla açıklanan günümüz Batı dünyasındaki Haçlı zihniyeti esasen büyük oranda Ortaçağ boyunca oluş(turul)muş imajdan alabildiğine etkilenmektedir.

çözüm olarak ileri sürülebilir. Ne var ki or-yantalizmin doğuşu, gelişimi, amaçları, yön-temleri ve ürettiği sonuçlar dikkate alındığın-da oksidentalistik çalışmaların metodolojisi-nin tayini önem arz etmektedir. Zira Edward Said'in, henüz aşılamayan eserinden de anla-şıldığı üzere, oryantalizmin aslında bir bilgi problemi olduğu kadar, bir hâkimiyet, sömür-ge ve iktidar problemi, hegemonya hakkında

bir söylem biçimidir.²⁷ Bu itibarla oksidentalizmin, gerek kullanım gerekse tarihî gelişim çizgisi açısından oryantalizme benzemediğini/benzeyemeyeceğini söylemek gerekir. Şayet Edward Said'in oryantalizmi, akademik bir disiplin, bir düşünce üslubu ve tüzel bir kurum olmak üzere üç düzlemde tanımladığı göz önüne alınırsa, oksidentalizmin bu tanıma uygun düşmediği görülecektir. Yine oksidentalizm, oryantalizmdeki sömürge kurumları gibi, Batı hakkında fikirler, imajlar, kavramlar üreten kurumsal bir yapıya da sahip değildir. Buna göre oksidentalizm, Said'in yukarıda sözünü ettiği üç unsurdan sadece birine, yani bir düşünce üslubuna sahiptir. Bununla beraber oryantalizm ile oksidentalizmin düşünce üslupları arasında çok temel siyasî-ontolojik fark bulunmaktadır. Bu fark, oryantalizmin düşünce üslubunun, onun hem bir akademik disiplin, hem de bir sömürge kurumu olmasının sonucudur. Bu üslup aynı zamanda, Batı kültürünün oluşmasında önemli yapı taşları olan şair, yazar ve bilim insanlarının kollektif hafızalarını da büyük

Gittikçe globalleşen dünya şartlarında, bizim "Silahsız Haçlı Savaşları" olarak isimlendirdiğimiz Batı kültürünün dayattığı fikir, ideoloji ve oryantalistik çalışmaların ürettiği negatif etkilerden kurtulmanın, kendi kabuğuna çekilerek mümkün olamayacağı açıktır.

oranda belirlemiştir. Hâlbuki oksidentalist söylemi doğuran tarihsel bilinç, asırlar boyu silahsız boyutuyla devam edegelen oryantalist söylemin ve modernliğin yarattığı yeni epistemik düzlemle ilişkilidir. Bu düzlemin oluştuğu bilinç durumu ise sosyo-kültürel ve bilimsel anlamda bir tarihsel gecikme bilinciyle ilgilidir.

Bu itibarla oryantalizmi bir olgu olarak ele almak, sebep, amaç ve sonuçları açısından değerlendirmek, oldukça önem arzeder. Ne var ki burada meselenin merkezî noktası, Batı gözlükleri ile Müslümanları yargılamamaktır. Doğu'luların başına gelebilecek en kötü şeyin, Batı gözlükleri takarak kendilerine bakmak olduğunu söyleyen Edward Said için bu, esasen haklı bir yakınmadır. Zira Hilmi Yavuz'un da ifade ettiği gibi, özelde Türkiye genelinde de bütün İslâm dünyasının entellektüel gündeminin bir numaralı meselesi olan oryantalizmi ve bir bütün olarak Batı fikriyatını ciddi manada tedkik eden çalışmaların bugün elimizde çok az oluşu, olanların da çoğunlukla Batı gözlükleri ile Doğu'yu inceleyen eserler olması, bunu gösterir.

Gittikçe globalleşen dünya şartlarında, bizim "Silahsız Haçlı Savaşları" olarak isimlendirdiğimiz Batı kültürünün dayattığı fikir, ideoloji ve oryantalistik çalışmaların ürettiği negatif etkilerden kurtulmanın, kendi kabuğuna çekilerek mümkün olamayacağı açıktır. Üstelik oryantalistlerin fikirlerinden de ancak onlarla yüzleşerek, onların zararlı-faydalı ve istifade edilebilecek yönleri analiz edilerek ve dolayısıyla bu fikrî arka planla sözü edilen fikir ve yöntemlerin gerekirse alternatifleri ortaya konularak baş edilebileceği aşıkardır. Bu itibarla Mısırlı önemli düşünürlerden Muhammed Umâra'nın da ifade ettiği üzere burada yapılması gereken öncelikli iş, İslâm kültürü ile Batı kültürünün ayırıcı vasıflarının ortaya konması, oryantalistlerin çalışmalarındaki temel metodolojilerin saptanmasıdır. Çünkü Umâra'ya göre kültürel kimliğimizi oluşturan İslâm'dır ve bu bizi ötekenden ayırır. Bunun yapılabilmesi ise, İslâm'ın temel kaynaklarına vukûfiyetle yani kendini, kendi değerlerini iyi bilmekle mümkündür. Oryantalistlerin çoğunun Kitâb-ı Mukaddes'i iyi bilen kimseler olması -aslında Batı'da teoloji dışındaki çoğu

yazar ve akademisyen de böyledir-, kendi dinî-kültürel köklerini ve kaynaklarını bilmeyen kimselerin aslında ötekini anlamasının zor hatta mümkün olmayacağı, anlayacağımden ötekileşeceğini gösterir.

Şu halde gerçek manada "öteki"ni tanımak (oksidentalizm), ancak kendini iyi tanımak, ötekinin (Batı) görüş ve teorilerini aşırı yüceltmemek, Batı karşısında daima eksiklik ve eziklik hissine kapılmamak, Avrupa'nın -Batı'nın-, tarih içerisinde oluşmuş "benmerkezci/Avrupamerkezci (Eurocentrism)" tavrının farkında olmakla mümkündür. Diğer taraftan "öteki"ni araştırarak anlamak ve tanımaya çalışmak, oryantalizme yönelik intikam duygusuyla hareket etmemek, meseleleri top-tancı bir algılamaya ile ele almayı ötekinin güzel yönlerini de ortaya koymak (fenomenolojik tahlil), aslında İslâm'ın öteden beri teşvik ettiği bir husustur. Kur'an ve Sünnet'te buna yönelik pek çok delil göstermek mümkündür. Bu konudaki ikinci önemli sebep ise, Batı'da özellikle Protestanlığın doğuşundan sonra filizlenen ve son iki yüzyılda oldukça mesafe katedilen tarihî-edebî tenkit metotları ile Kitâb-ı Mukaddes'i tenkit için geliştirilen "hermeneutik", "semantik", "filoloji-lingüistik" ve "narratoloji" gibi birtakım metin analiz ve tenkit yöntemlerinden Müslüman araştırmacıların çok az haberdar olmalarıdır. Bugün oryantalistik araştırmalarda sıklıkla kullanılan ve arka planında bir metodoloji ve anlam dünyasının yattığı Latince bazı terimlerin işaret ettiği anlamları tam olarak kavrayamama da burada özellikle rol oynamaktadır. Zira ülkemizde veya bütün İslâm âleminde, Avrupa kültürünün ve düşünce dünyasının temelini oluşturan Latince'yi bilen akademisyenlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Batı sosyal bilimler akademiyasında ise neredeyse Latince ve hatta Yunanca bilmeyen akademisyen ve yazar yok gibidir. Araştırdığı alana göre her akade-

misyen, "ölü diller" diye nitelenen İbranîce, Âramîce, Süryanîce, Kiptîce, Habeşçe gibi, teoloji alanı için önem arzeden dillerdeki dökümanlardan istifade edebilmektedir. Dolayısıyla yukarıda sözünü ettiğimiz sebeplerle Müslüman âlim ve araştırmacıların dil yetersizliklerini ve özellikle İngilizce eser üretememe durumunu da eklersek, meselenin dramatik yönü daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu savaşların ürettiği düşmalık ve algılama biçimi, İslâm korkusu ve karşıtlığı (İslamofobi) anlamında, Batı'da İslâm ve Müslümanlar aleyhine olan her faaliyette ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

"Silahsız Haçlı Savaşı: Oryantalizm" başlığı altında kaleme aldığımız bu çalışmamızda sonuç olarak şunu vurgulamak gerekir: Haçlı Savaşları, 1094-1270 arasında, Avrupalı Katolik Hıristiyanların Papa'nın da etkisini kullanarak Müslümanların elindeki Ortadoğu toprakları (Kutsal Topraklar) üzerinde askerî ve siyasî kontrol kurmak için düzenledikleri tarihin derinliklerinde kalan askerî akınlar olmakla birlikte, bu savaşların ürettiği düşmalık ve algılama biçimi, İslâm korkusu ve karşıtlığı (İslamofobi) anlamında, Batı'da İslâm ve Müslümanlar aleyhine olan her faaliyette ortaya çıkmaktadır. Zira bu, Ortaçağ boyunca Batı'da "nesilden nesile aktarılmış" ve Batılı zihinlerde alabildiğine var olan bir algılamadır. İlgili bazı çalışmalarda da vurgulandığı üzere, bu anlamda Haçlı Savaşları günümüzde devam eden bir süreci ifade etmektedir.

Bu itibarla profesyonel/kurumsal anlamda XVII. yüzyılın sonlarında başlamış bir faaliyet olarak bilinen ve aslında Haçlı Savaşları ile hatta daha öncesinde başlamış bir faaliyet olduğunu düşündüğümüz "oryantalizm" de

Haçlı Savaşlarının silahlı şekli olarak önemli bir işlev görmüş ve görmektedir. Bu meyanda oryantalistler, -istisnalar bir yana-, "Modern Haçlı Savaşçıları" veya "Silahlı Haçlılar" olarak karşımızda durmaktadır. Buna Müslümanların cevabının oksidentalizm ve oksidentalistik çalışmalarda gizli olduğu dillendirilse de kanaatimizce bu, metodolojik zeminden yoksun ve daha ziyade tepkisellik malul bir reaksiyon olarak durmaktadır.■

dipnotlar

- ¹ Elizabeth Siberry, *The New Crusaders*, England 2000, s. ix -giriş bölümü-.
- ² Jonathan Riley Smith tarafından edisyonu yapılan eser, 1995 yılında neşredilmiştir.
- ³ Burada bütün oryantalistleri aynı potaya yerleştirmek asla amaç değildir. Şarkiyatçılar, özellikle de günümüz şarkiyatçıları arasında bu tanımlamanın dışında mütalaa edilecek kişiler de bulunmaktadır.
- ⁴ Bu konuda bilgi için bk. Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İstanbul 2006, s. 173-74.
- ⁵ bk. *Islam and the West -The Making of an Image*, IX. bölüm.
- ⁶ bkz. E.H. Carr, *What is History?*, London 1985, s. 26.
- ⁷ Bu konuda bk. T.W. Arnold, *The Preaching of Islam*, London 1896 ve 1913, s. 141.
- ⁸ Peter the Venerable'nin İslâm'a karşı yazılan reddiyeleri toplamak amacıyla yaptığı derleme günümüzde *Toledo-Clung Collection* adıyla meşhurdur. Alanında ilk olan bu mecmuuda bir araya getirilen eserler arasında *Liber Generatlonis Mahumet, Doctrina Mahumet, Summa Tolius Haeresis Saracenorum* ile Kur'an'ın Latince bir çevirisine ilaveten Abdülmesih b. İshâk el-Kindî'nin Hıristiyanlığı savunmak amacıyla yazdığı öne sürülen *risalesinin* Latince tercümesi de yer almaktadır (bk. Hilal Görgün, "Hz. Muhammed", *DİA*, s. 476).
- ⁹ Norman Daniel, *Islam and the West*, s. 42.
- ¹⁰ Benzer bir değerlendirme için bkz. Paul E. Chevedan, *The Islamic Interpretation of the Crusade: A New (Old) Paradigm for Understanding the Crusades*, *Der Islam* 83, s. 91-92.
- ¹¹ Bk. Edward Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, London, Penguin Books, 1991, s. 335.
- ¹² Bkz. Edward Said, *Orientalism*, s. 66.
- ¹³ Bkz. Edward Said, *Orientalism*, s. 62.
- ¹⁴ Bkz. Chadwick, O, *The Reformation*, London 1990, s. 12.

- ¹⁵ Luther'e göre Hz. İsa adına ve haç işareti altında yapılacak savaş, Hz. İsa'nın barış mesajı ile bağdaşmaz. Çünkü ona göre Hz. İsa insanları öldürmek için değil, dünyayı kurtarmak için gelmiştir. Ne var ki Luther, Türkler'e karşı savaşı tamamen reddetmez. Türkler'e karşı savaş, sayet Türkler kendilerine saldırırsa veya toplumun huzurunu bozarlarsa, yapılabilir. Ancak o, Hıristiyanlık adına Türklerle savaşı reddeder. Ona göre Türklerle savaşılması gerekiyorsa, bu kralın emrinde ve onun adına yapılmalıdır. Zira kim Türklerin başlattığı böyle bir savaşta krala (siyasî/dünyevî otorite) itaat ederse Tanrıya itaat etmiş olur ve savaşta Hıristiyan inancıyla ölürse şehittir ve cennete gider (Bkz. Egil Grisliis, "Luther and the Turks", I, s. 181-83, 187; Ludwig Hagemann, *Martin Luther ve İslam Anlayışı*, s. 10-11).
- ¹⁶ Bkz. Egil Grisliis, "Luther and the Turks", s. 181.
- ¹⁷ Bu konuda bkz. G. Simon, "Luther's Attitude Towards Islam", s. 257.
- ¹⁸ Bu piyes, 1741 senesinde Lille'de basılmıştır.
- ¹⁹ Onun İslâm ve Hz. Peygamber hakkındaki olumlu adedilebilecek bazı sözleri için *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar* ismiyle Fehmi Boldaş tarafından 1962 yılında Türkçe'ye çevirilen kitabına bakılabilir.
- ²⁰ Galen Johnson, "Muhammad and Ideology in Medieval Christian Literature," *Islam and Christian-Muslim Relations* içinde, XI/3, 2000, 336-38.
- ²¹ Bkz. Bekir Karlığa, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004, s. 37.
- ²² Bkz. Rene Guenon, *Hıristiyan Mistik Düşüncesi*, çev. İsmail Taşpınar, İstanbul 2005, s. 55.
- ²³ Mustafa el-A'zamî, "Müslümanlar oryantalistleri niçin reddetmelidir?", 08.12.06 tarihli *Zaman Gazetesi*.
- ²⁴ Bkz. J. Slomp, "Luther en de Wortels van het anti-Islamisme", *Begrip*, s. 5.
- ²⁵ Jonathan Riley Smith tarafından edisyonu yapılan eser, 1995 yılında neşredilmiştir.
- ²⁶ Eser, 2000 yılında Asgate Yayınevi tarafından İngiltere'de yayımlanmıştır.
- ²⁷ Bkz. Yavuz, Hilmi, "Oryantalizm Üzerine Bir Giriş Denemesi", *Ma'rife*, II/3, 2002, s. 62.
- ²⁸ Edward Said, *Orientalism*, s. 15-33.
- ²⁹ Bkz. Hilmi Yavuz, "Oryantalizm Üzerine Bir Giriş Denemesi", s. 62-63.
- ³⁰ Muhammed Umâra, "Mekânetü'l-İslâm fi sıyâğati nemûzecinâ es-sekafî", *el-Hayât Gazetesi*, Ağustos 1996.
- ³¹ Bu yöndeki bazı fikirler için bkz. Hasan Hanefî, *Mukaddimetün fi ilmi'l-istiğrâb*, s. 28.
- ³² Avrupa'nın çoğu ülkesinde öğrenciler, çoğunlukla bu iki dili öğrenerek üniversiteye gidebilmektedirler.